

Андрій Смирнов

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І ЦЕРКОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА СКРИПНИКА У 1930– 1944 РОКАХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується українська і закордонна історіографія громадсько-політичної і церковної діяльності Степана Скрипника у 1930–1944 рр.

Ключові слова: Православна церква, автокефалія, ієрархія, колонізація, етноконфесійні трансформації.

В статье анализируется украинская и зарубежная историография общественно-политической и церковной деятельности Степана Скрипника в 1930–1944 гг.

Ключевые слова: Православная церковь, автокефалия, иерархия, колонизация, этноконфессиональные трансформации.

Ukrainian and foreign historiography of public, political and church activity of Stepan Skrypnyk from 1930 till 1944 is analyzed in the article.

Key words: the Orthodox Church, autocephaly, hierarchy, polonization, ethnoconfessional transformations.

Персональні історико-церковні студії залишаються одним із пріоритетних напрямів сучасної української історіографії. Серед знакових постатей в історії українського православ'я вирізняється Степан Скрипник – посол до польського сейму від Волині в 30-х роках ХХ ст., першоієрарх Української православної церкви (УПЦ) в США, перший патріарх Київський і всієї України Мстислав. Громадсько-політична і церковна діяльність патріарха Мстислава ще не знайшла ґрунтового відображення в українській історіографії і потребує спеціального дослідження. Чи не найменш вивченим періодом його життєпису залишаються 30-і – 40-і рр. ХХ ст.

Історіографія теми поділяється на кілька напрямів залежно від політичних і релігійних поглядів авторів, частина з яких брала участь в історичних подіях 1930–1944 рр. разом із С. Скрипником. Остання обставина зумовила, з одного боку, переплетіння історичних досліджень з власними спогадами та враженнями авторів, а з друго-

го – стала причиною дещо суб'єктивного опису та оцінки тогочасної ситуації в Україні.

Вважаємо за доцільне історіографію теми умовно поділити на дві великих групи:

- 1) українська історіографія (радянська і сучасна);
- 2) закордонне історіописання (діаспорне, польське, російське тощо).

Постать С. Скрипника в *радянській* історіографії висвітлювалась тільки крізь призму ідеологічних кліше в умовах домінування атеїстичного світогляду. На його адресу лунала подвійна критика: як на племінника Симона Петлюри і автокефального єпископа, котрий продовжував вести антикомуністичну пропаганду за кордоном. Найпомітнішими з подібних виступів були публікації К. Дмитрука (псевдонім офіцера держбезпеки К. Гальського) і Ю. Мельничука [11; 19]. Останній беззастережно називає Скрипника «політичним авантюристом», «агентом польської дефензиви і німецького гестапо» [19, с. 93]. Разом із тим Ю. Мельничуку вдалося використати у своїх книгах деякі маловідомі архівні матеріали. Зокрема, він опублікував фрагмент листа єпископа Мстислава до Тараса Бульби-Боровця від 12 листопада 1942 р., оригінал якого дослідникам віднайти ще не вдалося [19, с. 88].

Сучасна українська історіографія звертає увагу на С. Скрипника в контексті українсько-польських відносин та етноконфесійних трансформацій. Передусім варто згадати узагальнюючі біографічні статті у різноманітних довідкових та енциклопедичних виданнях [Див., напр.: 1; 29], а також окремі публікації, присвячені винятково С. Скрипнику. Перша спроба синтетичного погляду на його особу А. Ткачука та І. Петріва «Мстислав – Патріарх Київський і всієї України: історичний портрет» (К., 1993) має поверховий, популярний і глорифікаційний, а не науково-об'єктивний характер, що звужує пізнавальні можливості цього нарису. У зв'язку із 100-річчям від дня народження патріарха Рівненський краєзнавчий музей випустив науковий каталог виставки, який містить його коротку науково-популярну біографію і хронологію життя, написану Г. Бухалом [3]. Спроба систематизувати і проаналізувати відомості про владу Мстислава належить А. Жуковському, котрий поставив його в один ряд із митрополитами Петром Могилою і Василем Липківським [14].

Знаковою подією слід вважати появу в 2007 р. першого цілісного науково-популярного дослідження життя і діяльності Мстислава (Скрипника), автором якого став Д. Степовик [31]. У цьому біографічному нарисі він спробував простежити весь життєвий шлях першого українського патріарха від народження і до смерті. Однак ав-

тор не ставив собі за мету написати повноцінну академічну біографію, основну увагу зосередивши на еміграційному періоді діяльності владики. Праця ґрунтується на методологічному принципі провіденціалізму, а її джерельна база обмежується діаспорною літературою, пресою та мемуарами. Книзі притаманні певна тенденційність і конфесійна заангажованість.

На жаль, Д. Степовик не помічає прорахунків свого героя аж до 1992 р. і схильний до його ідеалізації. Автор явно гіперболізує роль молодого військовика і політика С. Скрипника. Спроби виправдати його мовчазну згоду із пацифікацією 1930 р. фракційною дисципліною видаються малопереконливими. Виглядає дещо перебільшеною теза про співпрацю Волинського українського об'єднання (ВУО) і Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), стосунки між якими ніколи не налагодилися. При цьому замовчується перехід С. Скрипника на платформу УНДО.

Є підстави поставити під сумнів надто категоричне твердження автора, що часопис «Волинь» – «видання не пронимецьке, а суто українське, патріотичне... Ніхто в раді і в редакції газети не запобігав перед німцями» [31, с. 63-64]. Не до кінця дослідженими видаються обставини висвяти Степана Івановича на єпископа Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), його стосунки з німецькими органами влади. Потребує додаткової аргументації участь Івана Огієнка в Почаївській маніфестації 1933 р. Цілком обґрунтовано автор проводить паралелі між долями владик Іларіона і Мстислава, які втратили дружин і в зрілому віці присвятили своє життя служінню Церкві.

Отже, різні аспекти громадсько-політичної і церковної діяльності С. Скрипника до еміграції у 1944 р. на Захід залишилися поза увагою автора. При цьому певні недоліки і похибки не применшують духовно-інтелектуального здобутку Д. Степовика, який першим започаткував системне вивчення життєпису патріарха Мстислава.

Відомості про С. Скрипника як одного із лідерів ВУО знаходимо в наукових працях, що розкривають загальну історію цієї організації. Виділяється монографія М. Кучерепи і Р. Давидюк «Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.)» [15]. У ній зроблено спробу комплексного аналізу причин виникнення і діяльності регіональної центристської пропольської партії, яка діяла на території Волинського воєводства. Особливу увагу автори зосередили на розгляді програмних документів, характеристиці основних періодів, формах і методах роботи.

С. Скрипник неодноразово згадується в контексті різнопланової діяльності ВУО, підкреслюється його роль в еволюції організації, пе-

рехід на платформу УНДО, але не визначено чинників зміни поглядів посла. Практично поза увагою вчених залишилась парламентська діяльність вуовців у складі Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ).

Своєрідним підсумком багаторічних досліджень історії українсько-польських стосунків у міжвоєнні роки стали матеріали міжнародного семінару «Україна – Польща: важкі питання» (1998–2006 рр.). Варто згадати статті М. Кучерепа [16; 17], який вивчає українське питання в політиці Польщі. У збірниках наголошується на останній сеймовій промові посла С. Скрипника 2 вересня 1939 р. із закликом до українців виконати свій обов'язок і стати на захист Польщі [17, с. 189; 39, с. 49, 54].

У період Другої світової війни найбільшим видавничим осередком в Україні було рівненське видавництво «Волинь». Ще донедавна у сучасній історіографії його діяльність глибоко не досліджувалася, опосередковано про нього згадувалося в працях, присвячених письменнику Уласу Самчуку та книговидавцю Івану Тиктору [13]. У монографії Р. Радчик про «Волинь» на архівних джерелах розкриваються організаційний і проблемно-тематичний аспекти діяльності видавництва, джерела його фінансування, методи поширення друкованої продукції [26]. При цьому, на наш погляд, недостатньо висвітлена роль фундатора «Волині» С. Скрипника у становленні газети і однойменного видавництва.

Одними із перших наукових публікацій у незалежній Україні про С. Скрипника стали статті В. Борщевича, який згодом видав монографію «Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.)» [2]. Його візія діяльності патріарха Мстислава суголосна діаспорній історіографії, але базується на скрупульозному дослідженні волинських архівів і періодики. Зокрема, автор віднайшов важливий лист С. Скрипника до голови міської управи Рівного Полікарпа Бульби від 22 серпня 1941 р. із проханням передати йому обласну друкарню із запасом паперу, що стало передумовою для видання газети «Волинь» [1, с. 302]. Поява праць В. Борщевича є помітним кроком у розвитку регіональних церковно-історичних досліджень в Україні.

Проблеми українізації і полонізації Православної церкви в міжвоєнній Польщі, а також релігійно-церковні трансформації в роки Другої світової війни розглянула Н. Стоколос. Вона ґрунтовно проаналізувала конфесійну політику німецької окупаційної влади, простежила диференціацію українського православ'я і приділила значну увагу ролі владики Мстислава в цих процесах. Дослідниця віднайшла унікальні листи митрополита Андрея Шептицького і Т. Бульби-Боровця до С. Скрипника, показала його участь у підписан-

ні «Акта поєднання» між автокефалістами і автономістами у 1942 р. [32, с. 355-360]. Сильною стороною історико-релігієзнавчих студій Н. Стоколос, на наш погляд, є органічне поєднання фактологічного висвітлення із аргументованим аналізом причинно-наслідкових зв'язків.

Серед сучасних українських дослідників історії православ'я у період Другої світової війни слід виділити Ю. Волошина, В. Гордієнка, О. Лисенка, В. Пащенко [8; 9; 18; 22]. Вони відрізняються прагненням неупереджено розглянути державно-церковні відносини та інституційну історію церкви. В. Пащенко використав матеріали архівно-слідчої справи митрополита Феофіла (Булдовського), що проливає світло на внутрішньоцерковні проблеми УАПЦ. Ю. Волошин запропонував періодизацію історії українського православ'я в роки німецької окупації, критерієм якої є трансформація релігійно-церковної політики нацистів. Крім того, він уперше в українській історіографії зробив спробу визначити чисельність парафій УАПЦ і Автономної православної церкви. Попри те слід зауважити, що історик майже не приділив уваги стану Автономної церкви, православних монастирів, зв'язку УАПЦ з національно-визвольною боротьбою українців. Важливо відзначити низку статей автора про владика Мстислава, у яких він на основі архівних джерел висвітлив невідомі сторінки з його життя [6; 7].

На жаль, у сучасній національній парадигмі історіографії історії церкви простежується вплив постмарксистських методологічних схем і стереотипів. Подолання кризи, про яку давно сигналізують вітчизняні вчені, можливе в разі відмови від трактування минулого лише як лінійно-поступального процесу, зречення псевдонаукової конфесійної чи національно-політичної апологетики, руйнування інтелектуальної стіни між так званими «світськими» і «церковними» істориками і налагодження їхньої співпраці ними, зокрема, в рамках спеціального науково-дослідного історико-релігієзнавчого центру. Це дасть змогу показати ширший образ київського християнства через прочитання прихованих структур українського минулого в категоріях «ментальної археології», закодованої у доступних нам текстах [До зміщення акцентів у студіях з релігійної історії закликають: 28, с. XXIII; 34; 36].

Серед *закордонної історіографії* теми найповажніше місце посідають студії діаспорних дослідників. Найгрунтовнішою працею конфесійного напрямку є фундаментальне дослідження Івана Власовського «Нарис історії Української православної церкви». У ньому чільне місце відведено посольській і єпископській діяльності С. Скрипника в контексті боротьби за права православних українців. На жаль, автору не вдалося уникнути міфологізації минулого [5].

Насамперед варто відзначити, що І. Власовський належить до найяскравіших представників групи істориків-автокефалістів в церковній історіографії. Його сміливо можна назвати адептом державницької школи в українській історичній науці, оскільки історію православ'я він розглядає у тісному зв'язку із державотворчими і націотворчими процесами в Україні. Дослідник послідовно обстоює думку про національний характер православ'я в Україні, тому постійно вживає термін «УПЦ» як національної церкви українського народу. Загалом «Нарис» – це популярний синтетичний, узагальнюючий підручник з чіткою конфесійною орієнтацією. Висвітлення ним подій першої половини ХХ ст. можна назвати мемуаристичною історією УАПЦ.

І. Власовський дійшов висновку, що і радянська влада, і нацистський окупаційний режим однаково були руйнівними для Православної церкви. Еміграцію єпископів на початку 1944 р. він розглядав як можливість зберегти канонічний єпископат для майбутнього відродження національного православ'я. З огляду на добрі особисті відносини з владикою Мстиславом І. Власовський змалював його прихильний образ, оминаючи дискусійні моменти.

Наукове дослідження означеної проблематики тривало в 60-х–80-х рр. ХХ ст. у працях українських істориків у діаспорі (США, Канаді), які під час Другої світової війни знаходилися в Україні й були очевидцями тих подій. Передовсім слід виділити нарис А. Дублянського про владика Никанора (Абрамовича), де він, поряд із характеристикою постаті цього ієрарха, відзначив його співпрацю з Мстиславом (Скрипником) [12, с. 39-54].

Іншим багатотомним виданням з історії УПЦ можна вважати книгу С. Савчука та Ю. Мулика-Луцика «Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді». У першому томі – «Київська церковна традиція українців Канади», крім викладу особисто баченого і пережитого, автори розглядають проблеми канонічності диференційованої Православної церкви в Україні. С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик заперечували зв'язок Адміністрації владика Полікарпа (Сікорського) з УАПЦ формації 1921 р., відкидали звинувачення у співпраці православного духовенства як з німецьким окупаційним режимом, так і з рухом Опору. В аналітичних викладах автори спираються на матеріали «Нарису» І. Власовського, хоч і пропонують своє бачення юрисдикційно-канонічного статусу УАПЦ, яка стала помісною лише у 1946 р. на еміграції. Відзначаючи здобутки дослідників, слід зауважити, що нових архівних джерел С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик при цьому майже не використали [27].

Отець Тимофій Міненко ґрунтовніше вивчав ці проблеми, залучав матеріали закордонних церковних архівів, які дослідникам в Україні були недоступними. Він аргументовано довів, що причиною міжправославного конфлікту в роки війни було не прийняття до УАПЦ кліриків «липківського рукоположення», а протилежні концепції творення автокефальної церкви: «Центром розбіжностей були погляди єпископів обох юрисдикцій на автокефалію, що її дарувала Вселенська патріархія для Православної церкви в б. Польщі (з відповідною канонічною інтерпретацією) 1924 р.» [20, с. 11]. Тобто проблема полягала в тому, якою канонічною юрисдикцією – варшавською чи московською – керуватись при імplementації ідеї проголошення, уконституювання та розвитку самостійної Української церкви. На жаль, автор встиг опублікувати тільки перший том своєї праці, який довів до 1941 р. Про С. Скрипника о. Т. Міненко згадав у контексті виступів посла на захист прав православного населення під час ревідикації 1938 р. [20, с. 118, 140].

Зовсім іншою за ідеологією є книга діаспорної дослідниці зі США О. Хомчук. Вона стоїть на позиціях УАПЦ (соборноправної), яка в еміграції об'єднувала прихильників митрополита В. Липківського, а згодом приєдналась до УПЦ Київського патріархату. Конфесійна заангажованість не дозволила авторці об'єктивно проаналізувати складні церковно-інституційні трансформації в українському православ'ї ХХ ст. Головне завдання праці – переконати, що стосунки українців з Константинопольським патріархатом «нічого, крім шкоди, українській церковній і національній справі не принесли» [37, с. 175]. Для доведення цієї дискусійної тези авторка робить спробу дискредитації ієрархії УАПЦ 1942 р., зокрема владики Мстислава. Погоджуючись із О. Хомчук у тому, що українське православ'я має право на самостійний розвиток поза юрисдикцією світових релігійних центрів, дозволимо собі висловити сумнів, чи це можливо в ізоляції від вселенського православ'я? Утопічне гасло «ні Ватикан, ні Стамбул, ні Москва» варто було б переформатувати в еклезіальну формулу «і Рим, і Візантія, і Москва». Світовій спільноті не потрібен «четвертий Рим», але може отримати шанс теорія «Київ – другий Єрусалим», що пропагує перетворення Києва на духовний центр і нового лідера великого регіону, який часто називають «Slavia Orthodoxa» [49].

Серед польських дослідників біографії патріарха вигідно вирізняється стаття краківського історика А. Земби про С. Скрипника в «Польському біографічному словнику» [55]. Автору, який не один рік студіює українознавчу проблематику, вдалося досить неупереджено показати діяльність патріарха Мстислава. Спираючись на доволі со-

лідну історіографічну базу, він простежив життєвий шлях владики від народження і до смерті, акцентуючи увагу на його стосунках з польськими чинниками. Варто відзначити використання невідомих для українських науковців джерел з Польського інституту і музею ім. ген. Сікорського в Лондоні, що дало можливість розширити наші знання про «дівівські» роки владики Метислава [Про це див. також: 56]. На наш погляд, найкраще автор висвітлив міжвоєнний етап і по-біжно охарактеризував інші періоди його життя.

Про польсько-українські стосунки на Волині в міжвоєнний період, активним учасником яких був С. Скрипник, писали Й. Кенсік, В. Менджецький, Р. Потоцький, А. Хойновський та ін. [43, 45, 46, 50]. Ці автори чільну увагу звернули на «волинську політику» воєводи Г. Юзевського і недостатньо висвітлили діяльність ВУО та його лідерів. Вони обмежились висновком, що партія була маловпливовою і не мала великого політичного значення.

Проблеми українізації Православної церкви знайшли відображення у монографії М. Папезжинської-Турек «Між традицією і дійсністю. Держава щодо православ'я: 1918–1939». Зокрема, вона обґрунтовано доводить, що український рух у Православній церкві виріс на ґрунті синодальної історичної традиції, з одного боку, і багатовікового сусідства з польським католицизмом, з другого. Дослідниця визнає не тільки проведення політики колонізації православ'я, а й простежує розвиток брутальних національно-ревіндикаційних акцій державної влади, метою яких була ліквідація Православної церкви [48, s. 206, 245, 270].

Найбільш прислужилися для нашої праці дослідження люблінського історика З. Запоровського про міжвоєнний сейм, Українську парламентську репрезентацію Волині та ВУО [52; 53; 54]. В останній роботі автор проаналізував генезу, структуру, ідеологію ВУО. Її третій розділ присвячений культурно-освітній, господарській, парламентській діяльності партії, проблемам українізації Православної церкви. Слід відзначити солідну джерельну базу дослідження, використання як польських, так і українських архівів.

Недоліком праці З. Запоровського «Волинське українське об'єднання» можна вважати недостатнє використання української літератури, зокрема досліджень Р. Давидюк, яка захистила дисертацію про історію ВУО [10]. Тому автору не вдалося уникнути суб'єктивних оцінок, та й, зрештою, вся праця написана в руслі традиційної польської історіографії. Так, З. Запоровський наголосив на неприпустимості використання терміна «окупація» щодо захоплення Волині Другою Річчю Посполитою. Він схильний порівнювати

становище українців у Польщі з дореволюційними часами або процесами в Радянській Україні, уникаючи паралелей із статусом інших національних меншин (росіян, німців, євреїв). Автор акцентує увагу на економічній і культурній відсталості Волині та внеску польської держави у розв'язання проблем краю: «Власне в період Другої Речі Посполитої українці отримали суб'єктність, могли розвивати власну національну ідентичність» [54, s. 18]. Натомість замовчується урядова політика національної асиміляції, а ганебні акції ревіндикації пояснюються «нечинністю церков» [54, s. 135].

З. Запоровський неодноразово згадує С. Скрипника як одного із лідерів ВУО. Покликаючись на характеристику Рівненського повітового староства, автор висловив сумнівне припущення, що він був секретарем міністерства військових справ УНР. Не підтвердилась і його теза про те, що С. Скрипник балотувався у сейм на виборах 1928 р. Антипольські виступи посла З. Запоровський пояснює його запальним і емоційним темпераментом, з чим не завжди можна погодитись. «Скрипник – то дивна і складна постать. Після Певного був найвидатнішим діячем ВУО», – резюмує автор [54, s. 147].

Недостатньо вивченими у польських історико-церковних студіях залишаються проблеми конфесійно-інституційних трансформацій православ'я в Генерал-губернаторстві. Варто згадати лише кілька дотичних праць М. Бендзи, А. Мироновича, Я. Шилінга, які фрагментарно досліджували ці процеси [42; 47; 51]. Можливо, це пов'язано з тим, що Православна церква в окупованій Польщі була, власне, українською.

Російський церковний історіографічний дискурс за змістом і оцінками дуже схожий на радянське історіописання, оскільки, за відмінності ідейних підходів і формулювань, у цих опублікованих працях міститься негативна оцінка як Мстислава (Скрипника), так і всієї УАПЦ загалом [23; 25; 33; 35; 38]. Незалежно від хронологічних рамок, широти джерельної бази й ступеня різкості оцінок автори одноставно підтримують засади національної та міжправославної політики Руської православної церкви. Особлива солідарність виявляється в оцінці українського національно-церковного руху. Згадуючи про «розкольницьке автокефалістське угруповання Сікорського», вони воліють переносити розгляд проблеми із адміністративної площини в еклезіологічну. Владику Мстислава називають у таких працях «лжепатріархом», заперечують канонічність його архієрейських свячень.

Російські світські дослідники, зокрема О. Васильєва, М. Одинцов, Д. Поспеловський, В. Якунін, оцінюють українські події церковної історії з позицій російського православ'я, не заглиблюючись в історичний український контекст [4; 24; 21; 41]. Нові тенденції,

порівняно з названими працями, можна простежити в книзі М. Шкаровського, яка побачила світ 2002 р. Він намагається об'єктивніше підійти до проблеми українського автокефального руху в роки війни, залучаючи невідомі раніше німецькі документи [40].

Знаний німецький фахівець з історії християнства в Україні у ХХ ст. Фрідріх Гейер був під час окупації офіцером вермахту, хоч і мав сан євангелічного священика. При написанні своєї праці він часто користувався неперевіреними даними, що призвело до помилкового трактування деяких подій і явищ. Зокрема, Ф. Гейер безпідставно стверджує, що С. Скрипник студював канонічне право в єпископа Олексія (Громадсько-го) на богословському відділі Варшавського університету [44, s. 163].

Як бачимо, постать патріарха Мстислава останнім часом привертає дедалі пильнішу увагу істориків. Кількість публікацій з року в рік зростає. Дослідження багатогранної діяльності С. Скрипника набувають певної системи. Зростає частка суто наукових праць [30].

Можна констатувати, що поза увагою фахівців залишилося коло проблем, пов'язаних із комплексним аналізом громадсько-політичного і церковного вимірів активності С. Скрипника, особливо у доєміграційний період. Дослідницька традиція життєвого шляху і багатогранної діяльності владики Мстислава має фрагментарний характер, отож не дає цілісного уявлення про нього як людину, громадського діяча, політика, ієрарха.

Джерела та література:

1. Борщевич В. Волинський пом'яник / В. Борщевич. – Рівне: Рівненська друкарня, 2004. – С. 299-305.

2. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.) / В. Борщевич. – Луцьк : Вежа, 2000. – 254 с.

3. Бухало Г. Простіть мені, як і я вам прощаю... / Г. Бухало // «Я ж весь вік свій, весь труд тобі віддав...»: До 100-річчя від дня народження світлої пам'яті Патріарха Київського і всієї України Мстислава І. – Рівне : Волинські обереги, 1998. – С. 32-47.

4. Васильєва О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Васильєва. – М. : ИРИ РАН, 2001. – 214 с.

5. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (ХХ ст.). – Ч. 2. – 399 с.

6. Волошин Ю. «Найбільш важлива духовна персона в Києві...»: До 100-річчя з дня народження патріарха УАПЦ Мстислава / Ю. Волошин // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – Ч. 1/2. – С. 281-285.

7. Волошин Ю. Патріарх Мстислав (Скрипник) у світлі архівних документів періоду Другої світової війни / Ю. Волошин // Полтавська

петлюріана: Мат-ли четвертих Петлюрівських читань. – Полтава : Рік, 1999. – С. 131-137.

8. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава : б.в., 1997. – 127 с.

9. Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гордієнко В'ячеслав Володимирович. – К., 1999. – 189 с.

10. Давидюк Р. Історія виникнення і діяльності Волинського Українського Об'єднання (1931–1939 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Давидюк Руслана Петрівна. – Львів, 1998. – 17 с.

11. Дмитрук К. Свастика на сутанах / К. Дмитрук. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1973. – 342 с.

12. Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Ніканора (Абрамовича) / А. Дублянський. – Лондон : Видання Генерального Церковного Управління УАПЦ в Великій Британії, 1962. – 80 с.

13. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука / А. Жив'юк. – Рівне : Ліста, 2004. – 184 с.

14. Жуковський А. 40-ліття хіротонії митрополита Мстислава Скрипника // Сучасність / А. Жуковський. – 1982. – Ч. 6. – С. 64-71.

15. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 420 с.

16. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава : TYRSA, 1998. – Т. 1-2. – С. 11-28.

17. Кучерепа М. Українська проблема в політиці Другої Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава : TYRSA, 2006. – Т. 10. – С. 155-190.

18. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Лисенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.

19. Мельничук Ю. Під чужим порогом: памфлети, фейлетони, статті / Ю. Мельничук. – К. : Дніпро, 1974. – 240 с.

20. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.

21. Одинцов М. Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны : 1941–1945 гг. / М. Одинцов – М. : РОИР, 2005. – 540 с.

22. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. – Полтава : [б. в.], 1997. – Ч. 1. – 356 с.

23. Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997 / В. Петрушко. – М : Изд-во Православ. Свято-Тихон. богосл. ин-та, 1998. – 255 с.

24. Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 512 с.
25. Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг. : Сборник. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1997. – 298 с.
26. Радчик Р. «Літопис буремних днів»: видавництво «Волинь» (1941–1944 рр.) у ствердженні української державності / Р. Радчик. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 188 с.
27. Савчук С. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді : у 5 т. / С. Савчук, Ю. Мулик-Луцик. – Вінніпег : Екклезія, 1984. – Т. 1 : Київська церковна традиція українців Канади. – 616 с.
28. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / І. Скочиляс. – Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2004. – Т. 2 : Протоколи генеральних візитацій. – 512 с.
29. Скрипник Степан // Довідник з історії України. – К. : Генеза, 1999. – Т. 3 (Р-Я). – С. 192-193.
30. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 : монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
31. Степовик Д. Патріарх Мстислав : життя і архіпастирська діяльність / Д. Степовик. – К. : Мистецтво, 2007. – 448 с.
32. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
33. Українська автокефальна церква: історичний нарис про церковний розкол на Україні / [авт. тексту С. Раневський]. – Хмельницький : Поділля, 1995. – 32 с.
34. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної церкви: проблеми, уроки, перспективи / В. Ульяновський // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 3-28.
35. Феодосий (Процюк). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине (1917–1943) / Феодосий (Процюк). – М. : Изд-во Крутиц. подворья, 2004. – 635 с.
36. Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології / І.-П. Химка // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – С. 7-24.
37. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання» / О. Хомчук. – Чикаго : б.в., 2002. – 622 с.
38. Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. 1917–1990 / В. Цыпин. – М. : Хроника, 1994. – 254 с.
39. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. / М. Швагуляк // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава : TYRSA, 1999. – Т. 4. – С. 35-58.
40. Шкаровский М. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиоз-

ное возрождение на оккупированной территории СССР) / М. Шкаровский. – М. : Изд-во Крутицкого патриаршего подворья, 2002. – 522 с.

41. Якунин В. Русская Православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / В. Якунин. – Тольятти : Тольят. гос. акад. сервиса, 2004. – 271 с.

42. Bendza M. Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii / M. Bendza. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – 187 s.

43. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów Polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 262 s.

44. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Köln-Braunsfeld : Müller, 1953. – 259 s.

45. Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981 / J. Kęsik. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławski, 1995. – 216 s.

46. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław etc. : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – 202 s.

47. Mironowicz A. Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku / A. Mironowicz. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2005. – 390 s.

48. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 476 s.

49. Picchio R. Slavia orthodoxa i Slavia romana // Picchio R. Studia z filologii słowiańskiej i polskiej. – Kraków : PAU, 1999. – S. 29-88.

50. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939 / R. Potocki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. – 441 s.

51. Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945) / J. Sziling. – Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1988. – 228 s.

52. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Z. Zaporowski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1992. – 265 s.

53. Zaporowski Z. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna Wołynia 1931–1939 / Z. Zaporowski // Res historica. W kręgu polskich doświadczeń parlamentarnych. – Lublin, 1998. – Zeszyt 4. – S. 79-97.

54. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Z. Zaporowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. – 162 s.

55. Zięba A. Skrypyk Stepan / A. Zięba // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków : IH PAN, 1998. – T. 38. – S. 410-415.

56. Zięba A. Wojna popów: Polskie prawosławie na emigracji po II wojnie światowej / A. Zięba // Przegląd Polonijny. – 1997. – Z. 3. – S. 31-51.